

Anna Budzanowska¹

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Od *Theophrastus Redivivus* do Du Marsaisa. Źródła laickości w podziemnej filozofii radykalnego Oświecenia we Francji

1. Wprowadzenie

Tak zwana podziemna literatura filozoficzna, czyli *manuscripts philosophiques clandestins*, *philosophie clandestine* („podziemne manuskrypty filozoficzne”, „filozofia podziemna, nielegalna, zakazana”), odkryta w bibliotekach we Francji i upubliczniona na początku XX w.², to drukowane broszury i odręczne kopie tekstów o treściach głównie antyreligijnych, pochodzące z drugiej połowy XVII i XVIII w.³ Przez lata między kolejnymi wydaniem manuskrypty były przeredagowywane, co do dziś utrudnia ustalenie ich autorstwa i pierwotnej, oryginalnej wersji. Dzieła te tworzyli zarówno wielcy myśliciele, jak i autorzy mniej znani lub zupełnie niekojarzeni z filozofią polityczną. Wiele jest też tekstów, których pochodzenie pozostaje anonimowe. Ukrywanie autorstwa, wydawców i miejsca publikacji było wówczas powszechną praktyką, bowiem radykalna krytyka Kościoła i katolicyzmu groziła represjami ze strony aparatu cenzury *ancien régime*'u.

Problematyka tekstów tajnych filozofów epoki oświeceniowej stała się przedmiotem badań naukowych od czasu upublicznienia w 1912 r. wiedzy o nich przez Gustave'a Lanson'a. W międzywojniu obok epizodycznych publikacji znaczącego rozwoju badań dokonał Ira O. Wade, który w 1938 r., wykorzystując wiedzę Normana L. Torrey o zbiorach biblioteki Woltera w Sankt Petersburgu, opublikował spis 102 manuskryptów drugiego obiegu z lat 1700–1750⁴. Po wojnie ukazało się kilka tytułów poświęconych badaniom historii idei na podstawie dostępnych wówczas podziemnych tekstów filozoficznych⁵. Kolejne pogłębione badania nad manuskryptami rozpoczęto

¹ Numer ORCID: 0000-0002-8662-605X. Adres e-mail: abudzanowska@gmail.com

² G. Lanson, *Questions diversessur l'histoire de l'esprit philosophique en France avant 1750*, „Revue d'Histoire littéraire de la France” 1912/19, s. 293–317.

³ Jeżeli chodzi o zbiory polskie, to wiele może wskazywać na to, że tajne filozoficzne manuskrypty mogą znajdować się w zasobach Biblioteki Jagiellońskiej (depozyt berliński) oraz Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (depozyt królewiecki).

⁴ I.O. Wade, *The Clandestine Organisation and Diffusion of Philosophic Ideas in France from 1700 to 1750*, Princeton 1938. Zob. także N.L. Torrey, *The spirit of the Voltaire*, Nowy Jork 1938.

⁵ M.in. J.S. Spink, *French Free-thought from Gassendi to Voltaire*, Londyn 1960; J. Roger, *Les Sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle*, Paryż 1963; O. Bloch, *La Philosophie de Gassendi*, La Haye 1971.

w latach 70. XX w. W 1978 r. pod kierunkiem Miguela Beniteza, a dwa lata później z udziałem Oliviera Blocha zorganizowano „okrągły stół” poświęcony metodologii badań nad tajną filozofią epoki klasycznej. Owocem prac był inwentarz obejmujący 130 tytułów, a następstwem – wiele artykułów i książek. W 1988 r. uaktualniono spis Blocha przez sporządzenie listy 148 tytułów pod redakcją M. Beniteza. W 1992 r. z inicjatywy Oliviera Blocha i Antonego McKenna ukazał się pierwszy numer czasopisma „La Lettre clandestine” (rocznik środowiska badaczy tajnej filozofii epoki klasycznej, którego szefem programowym jest aktualnie Maria Susana Segiun). W 1996 r. uaktualniono inwentarz, katalogując 257 tytułów z komentarzami o zbiorach w Europie⁶. Z inicjatywy M. Beniteza w 2003 r. wydano z kolei *La Cara oculta de las Luces*, w której obok listy nowych tytułów filozoficznych opublikowano także metodologię potwierdzania autentyczności⁷. Badania nad podziemną literaturą filozoficzną trwają, skupiając uwagę specjalistów z różnych dziedzin i dyscyplin. Świadczy o tym interdyscyplinarne przedsięwzięcie badawcze o nazwie „Filozofia podziemna” (*Philosophie clandestine*), stanowiące stale aktualizowaną bazę wiedzy o tajnych rękopisach filozoficznych⁸. W Polsce badania poświęcone temu zagadnieniu prowadzone są rzadko. Nie można jednak pominąć analiz autorstwa Mariana Skrzypka, którego prace od kilku dekad są cenione w międzynarodowym środowisku badaczy⁹.

2. Ku laickości

Tajne manuskrypty są świadectwem przenikania do społecznego obiegu potajemnych koncepcji, które uformowały francuski, radykalny model sekularyzacji. Pierwsze broszury podziemnego obiegu antyreligijnych idei pojawiły się wraz z ruchem hugenotów w czasie francuskich wojen religijnych (1652–1698), a także prześladowań jansenistów w reakcji na encyklikę Klemensa XI *Unigenitus dei filius* z 8.09.1713 r. potępiającą doktrynę Paschazego Quensela¹⁰. Skalę tego intelektualnego fermentu, wywołanego podziemnym przepływem idei wolnomyślicielskich, ilustrują szeroko udokumentowane działania cenzury królewskiej w latach 1653–1789. Pokażne zasoby manuskryptów z tego okresu odnaleziono w archiwach Bastylli podczas badań w związku z obchodami dwusetnej rocznicy rewolucji z 1789 r. Stanowiły one dowody w sprawach przeciw drukarzom broszur libertyńskich: politycznych, antyreligijnych i nieobyczajnych¹¹.

Badania nad *manuscrits clandestins* zaktualizowały wiedzę o dziedzictwie doktrynalnym Francji. Odkryto jego nowy, ideowy wymiar i swoiste cechy. Filozofia podziemna, z całą swoją złożonością i różnorodnością, była zwiastunem antyreligijnego

⁶ M. Benitez, *La Face cachée des Lumières: recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*, Paryż-Oksford 1996.

⁷ M. Benitez, *La cara oculta de las luces investigaciones sobre los manuscritos filosóficos clandestinos de los siglos XVII y XVIII*, Walencja 2003.

⁸ Strona internetowa projektu dostępna jest pod adresem: <http://philosophie-clandestine.huma-num.fr/>, dostęp: 11.10.2021 r.

⁹ Zob. m.in. M. Skrzypek, *L'athéisme de Meslier*, „Euhemer” 1966/5, s. 45–54; M. Skrzypek, *La diffusion clandestine du matérialisme français dans les Lumières polonaises*, w: O. Bloch (red.), *Le Matérialisme du XVIIIème siècle et la littérature clandestine*, Paryż 1982, s. 263–271; M. Skrzypek, *Oświecenie francuskie a początki religioznawstwa*, Warszawa 1989.

¹⁰ Cyfrowe kopie zasobów tajnych manuskryptów filozoficznych są dostępne online w repozytorium paryskiej Biblioteki Mazarine (*Bibliothèque Mazarine*) pod adresem: <https://www.bibliotheque-mazarine.fr/fr/impc/introduction/les-manuscrits-philosophiques-clandestins>, dostęp: 28.04.2021 r.

¹¹ Obecnie skatalogowanych zostało już kilkaset manuskryptów i zbiory te systematycznie się powiększają. Zob. G. Paganini, M.C. Jacob, J.Ch. Laursen, *Clandestine Philosophie. New Studies on Subversive Manuscripts in Early Modern Europe. 1620–1823*, Toronto 2019, s. 262.

i sekularyzacyjnego rysu nadchodzącej epoki będąc zlepkim różnych nurtów: racjonalizmu, sceptycyzmu, deizmu, naturalizmu, panteizmu oraz materializmu. Anonimowi filozofowie, opracowując antologie i kompilacje myśli wrogiej religii i kościołowi oraz tworząc krytyczne komentarze i kreując własne, śmiałe teorie, zdefiniowali kryzys filozofii chrześcijańskiej w dobie francuskiego Oświecenia.

Laickość można ogólnie określić jako teorię, zgodnie z którą w sferze publicznej nie ma miejsca dla twierdzeń odwołujących się do jakiegokolwiek religii, ustrojowo podkreśla się dążenie do rozdziału Kościołów od państwa, natomiast w odniesieniu do życia jednostek w społeczeństwie – postuluje się normy moralności oparte na etyce wolnej od przesłanek religijnych. Proces ten może być uwarunkowany postępującymi, faktycznymi transformacjami społeczno-historycznymi (ujęcie historyczne)¹² lub może być wynikiem ewolucji doktrynalnej (ujęcie historiozoficzne)¹³. Karl Löwith uznawał, że świecka filozofia historii stanowi wynik sekularyzacji teologii dziejów, natomiast Reinhart Koselleck wskazywał, iż antyreligijność pierwotnie miała znaczenie instytucjonalne odnoszące się do aktu przeniesienia duchownego w stan świecki, a dopiero od rewolucji francuskiej 1789 r. nabrała znaczenia ideowego. Tymczasem zdaje się, że R. Koselleck nie dostrzegł dokonującej się ewolucji ideowej, widocznej w teoriach autorów *manuscrits clandestins* i jednoznacznie wskazującej, iż laicyzacja była wcześniejszym zjawiskiem ideowym, które wyróżniło Oświecenie we Francji na tle europejskim, zwłaszcza gdy nastąpiło ideowe przejście z chrześcijańskiego racjonalizmu – idei wiodącej okresu absolutyzmu oświeconego w koncepcję racjonalistycznego ateizmu, który stał się z czasem wizytówką francuskiej radykalnej myśli oświeceniowej i rdzeniem doktryny laickości epoki rewolucyjnej.

3. Potajemne inspiracje

Zwiastunem antyreligijnej transformacji była popularność pośród siedemnastowiecznych francuskich elit, zarówno mieszczańskich, jak i arystokratycznych, antologii łacińskich tekstów propagujących ateizm i materializm stanowiących swoiste libertyńskie *credo* przeciw religii i Bogu – *Theophrastus Redivivus*¹⁴.

W latach 80. XVII w. pojawiły się tzw. patchworki prac Bernarda Fontenelle'a (1657–1757), który anonimowo komentował fragmenty prac Pierre'a Bayle'a¹⁵. Późniejsze *manuscrits clandestins* z jeszcze większą mocą głosiły odcięcie od teistycznej myśli średniowiecznej oraz jej nowożytnych kontynuacji i przejście do koncepcji oświeceniowych, niezwykle krytycznych wobec dogmatów religijnych, zwłaszcza katolickich. Wśród mniej znanych

¹² R. Koselleck, *Warstwy czasu: Studia z metahistorii*, Warszawa 2012, s. 160–162.

¹³ K. Löwith, *Historia powszechna i dzieje zbawienia: Teologiczne przesłanki filozofii dziejów*, Kęty 2002, s. 21–22.

¹⁴ Data powstania *Theophrastus Redivivus* nie jest znana, lecz na podstawie zachowanej kopii (jednej z czterech różnych), pochodzącej ze zbiorów Francuskiej Biblioteki Narodowej (*Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits. Latin 8922–9412/9324*) wskazuje się na początek XVII w. Dzieło było zbiorem tekstów takich autorów jak m.in. Pietro Pomponazzi, Lucilio Vanini, Michel de Montaigne, Niccolò Machiavelli, Pierre Charron i Gabriel Naudé. Należy dodać, że pod tym samym tytułem w 1659 r. ukazał się we Frankfurcie nad Menem druk Eliasa Johana Hesselinga w obronie szwajcarsko-niemieckiego badacza i eksperymentatora Paracelsusa. Poza wspólnym łacińskim tytułem, oba dzieła nie mają ze sobą nic wspólnego. Zob. G. Canziani, G. Paganini, *Theophrastus Redivivus*, Florencja 1981–1982.

¹⁵ Metodę patchworku, polegającą na kompilacji fragmentów tekstów libertyńskich opatrzonych autorską, krytyczną lub apologetyczną interpretacją źródeł dokonaną przez redaktorów, kopistów i podziemnych filozofów, opisał Antony McKenna. Zob. A. McKenna, *Bilan et perspectives des recherches. XVIIe siècle*, „Les manuscrits philosophiques clandestins de l'Age Classique” 1996/192, s. 523–535. Rękopisy B. Fontenelle'a były przedmiotem krytycznej edycji. Współczesną transkrypcję traktatów Bernarda Fontenelle'a autorstwa Alaina Nidersta zamieszczono w: *Fontenelle, B. de (1700) Traité de la liberté de l'âme. In Traité de la liberté: Des miracles et Des oracles*, Paryż–Oksford 2005. Manuskrypty B. Fontenelle'a dostępne są pod adresem: http://classiques.uqac.ca/classiques/fontenelle_bernard_de/traite_liberte_ame/traite_liberte_ame.html, dostęp: 28.03.2021 r.

radykalnych libertynów był francuski banita, kanonik Yves de Vallone (1666/7–1705), któremu przypisuje się opracowanie pionierskich manuskryptów panteizmu naturalistycznego¹⁶. Kolejnym antyreligijnym myślicielem podziemnym, którego tożsamość potwierdzono niedawno był Jacques Delaube (lub De Laube). Ten francuski szlachcic poszukujący kontaktu z holenderskim wydawcą pisma „Histoire des Ouvrages des Savants” i słownika Pierre’a Bayle’a – Reinierem Leersem (1654–1714) nieświadomie wpłynął na rozwój doktryny antychrześcijańskiej, kiedy jego teorie opisane w słynnym liście *Programme impertinent pour un livre plus impertinent encore contre la religion*, mimo że nie trafiły do rąk R. Leersa, wywołały duże zainteresowanie w Hadze. List Delaube’a był przedrukowywany i wielokrotnie reinterpretowany, a w końcu stał się inspiracją dla antyklerykalnych koncepcji Jean-Jacquesa Rousseau¹⁷.

Podobne odkrycie dotyczyło literata i skandalisty Roberta Challe’a (1659–1725). Datowany na lata 1711–1720 manuskrypt *Le Militaire philosophe ou difficultés sur la religion chretienne proposées au Père Malebranche* był pierwszym usystematyzowanym metodycznie traktatem o deizmie. Dzieło krążyło anonimowo w podziemnym obiegu i było przypisywane Jacquesowi-André Naigeonowi i Paulowi d’Holbachowi, którzy bez wątpienia jedną z jego wersji przeredagowali, uzupełnili i wydali w 1768 r. Jednak najnowsze badania potwierdziły, że faktycznym autorem manuskryptu był podróżnik i powieściopisarz R. Challe, który obserwując jezuickie krucjaty nabrał dystansu do wiary i Kościoła, dając temu wyraz w omawianym dziele:

Bez względu na okoliczności człowiek ma prawo do walki z religią (...). Wszystkie dogmaty, wiara w Opatrzność, sprawiedliwość bożą są ułudą, gdyż nie dostrzegają one niesprawiedliwości i skarg na podział dóbr; Bóg i jego poplecznicy zasłaniają się człeczą wolną wola, czyniąc niesprawiedliwość niewzruszoną¹⁸.

Le Militaire philosophe... znalazł się na biegunie antykatolickości przede wszystkim ze względu na argumenty ateistyczne, wzmocnione determinizmem i oświeceniowym materializmem. Podobną konkluzją zakończyły się badania porównawcze wcześniejszego konspiracyjnego dzieła *La Parité de la vie et de la mort. La reponse du medecin Gautier* autorstwa tytułowego lekarza Abrahama Gautiera (ok. 1650–1720)¹⁹. Jak dowodzi O. Bloch, manuskrypt był wielokrotnie przepracowywany i w późniejszych

¹⁶ J. O’Higgins, *Yves de Vallon – the making of an esprit-fort*, „International Archives of the History of the Ideas” 1983/2, s. 306–310. Zob. także krytyczne opracowanie E. Labrousse, *O’Higgins (J.) Yves de Vallone: The Making of an Esprit-Fort*, „Archives de sciences sociales des religions” 1984/2, s. 261–262.

¹⁷ W zbiorach *Marchand de Leiden* odkryto list od J. De Laube’a z Lyonu z sierpnia 1715 r. do wydawcy R. Leersa. Podczas badań potwierdzono, że w bibliotekach w Grenoble i w Rouen (Grenoble ms 329; Rouen ms 1569) zachowały się anonimowe manuskrypty zatytułowane *Reflexions morales sur les religions et les connaissances de l’homme*, których treść nie odbiega od listu J. De Laube’a do R. Leersa. Potwierdzono też tożsamość J. de Laube’a, który jako filozof-amator nieświadomie dał impuls do rozwoju doktryny antychrześcijańskiej. Jego tekst był przedrukowywany i interpretowany w kolejnych dekadach. Zob. *Copie d’une lettre écrite de Lyon à Mr. Leers (d.d. 13.8.1715. Main de J.N.S. Allamand. (gallice) MAR 66.*, Leiden University Libraries Digital Collections, <https://socrates.leidenuniv.nl/view/item/1991644>, dostęp: 28.04.2021 r.

¹⁸ R. Challe, *Le philosophe militaire. Difficultés sur la religion chretienne proposées au Père Malebranche*. Treść odtworzona przez Fredericka Deloffre’a i Francoisa Moureau na podstawie manuskryptu znajdującego się w zbiorach Staatsbibliothek w Monachium. Manuskrypt opublikowano prawdopodobnie ok. 1711 r. u holenderskiego wydawcy M.M. Reya. Dla zmylenia cenzury na druku zamieszczono fikcyjne miejsce i datę wydania (Londyn 1768). Tekst jest dostępny pod adresem: <https://archive.org/details/lemilitairephil00holgoog/page/n57/mode/2up?q=contre+la+religion+> (s. 57–58), dostęp: 28.04.2021 r. Wszystkie cytaty zawarte w artykule podawane są w tłumaczeniu własnym autorki.

¹⁹ Znane są cztery kopie manuskryptu: dwie wersje drukowane i dwie jego przeredagowane kopie. Co ciekawe, jedno z wydań zostało zatwierdzone przez królewską cenzurę. Współczesną transkrypcję tekstu zamieszczono w: O. Bloch, *Textes rassemblés, présentés et commentés. Libre pensée et littérature clandestine*, Paryż–Oksford 1993.

kopiach dostrzegalna stała się linia przejścia od sceptycyzmu w dojrzałą oświeceniową doktrynę materializmu filozoficznego, z wyraźnie zarysowaną antyreligijnością o rysie kartezjańskim²⁰.

Nowy nurt zainicjował, w formie filozoficznego listu, twórca arystokratycznych teorii antyabsolutystycznych, historyk myśli i astrolog Henri de Boulanvilliers (1658–1722). W *Lettre d'Hypocrate à Damagatte* stwierdził:

Jeśli nie znajdziesz cudu, nie zrobisz kroku w odkryciu natury (...) idea boskości jest zbyt abstrakcyjna, by zwykły człowiek mógł ją pojąć, dlatego religia to sekrety i tajemnice, w natchnionych opowieściach można narzucić prawa i ustanowić zbiorową moralność²¹.

W kontrze do dogmatyki i tradycji chrześcijańskiej neofeudał rozwinął myśli przedstawione w *Doutes sur la Religion suivies de l'Analyse du „Traité théologi-politique” de Spinosa* w zakresie przedstawienia deistycznej interpretacji islamu:

Mahomet ustanowił system religijny odpowiadający wrażliwości pobratymców, odpowiadający ich uczuciom i zwyczajom, a jednocześnie metodycznie i harmonijnie zbudowany w oparciu o uniwersalną i powszechną dla nich wiedzę. W ten sposób skutecznie pozyskał wyznawców w ciągu kilku dekad. Dlatego nie można mówić o Mahomecie jako o filozofie czy nauczycielu, lecz o wyrazicielu, rzeczniku Opatrzności, któremu udało się przekazać wiedzę o Bogu Jedynym i zniszczyć skutecznie wszelki inny kult – od Indii po Hiszpanię. (...) Duch Islamu wydaje się bliższy idei Boga, bowiem ożywił zapomniane przez stulecia prawa i jest świadectwem sposobu myślenia i patrzenia na naturę świata, które Europejczycy utracili²².

Henri de Boulanvilliers naiwnie wnioskował, że Mahomet zapobiegł pojawieniu się władzy absolutnej w plemionach arabskich za sprawą utrzymywania dialogu z wyznawcami, a nie na skutek zneutralizowania i odpolitycznienia instytucji religijnych. Społeczeństwo islamskie opisywał jako „polityczną siłę religijną zakorzenioną w wyobraźni porywczymch umysłów”²³. Teksty autora poświęcone cywilizacji islamskiej wpisywały się w nurt szerszego zainteresowania i fascynacji Orientem, zaprzeczającego przedstawianiu Islamu jako zacieklej i dzikiej religii. Jego studia nad Mahometem i kulturą osmańską dały zaczątek do powstania ujęcia poznawczego, intensywnie rozwijającego się w XIX w., które Edward Said nazywa orientalizmem²⁴. Warto także dodać, że niedokończona praca H. de Boulanvilliersa *La vie de Mahomed* (1718–1721) stała się inspiracją dla Woltera²⁵.

Zapowiedzią dokonującej się radykalizacji myślenia antyreligijnego była obecna w polemikach toczonych wokół wyobrażeń pyrronizmu Michela de Montaigne rywalizacja pomiędzy sceptycyzmem a teorią racjonalizmu Kartezjusza, co widać chociażby w dziele *De la recherche de la vérité* Nicolasa Malebranche'a (1638–1715). Traktat, mimo że skoncentrowany na krytycznych studiach nad teoriami kartezjańskim, zanegował przy okazji koncepcje M. de Montaigne'a stając się świadectwem tajnych dysput o wiarygodności dwóch metod poznawczych, ważnych dla kształtowania się laickości: metafizycznej

²⁰ O. Bloch, *Textes rassemblés...*, s. 207–249.

²¹ H. Boulanvilliers, *Lettre d'Hypocrate à Damagatte*, Londyn 1753, s. 37–38.

²² H. Boulanvilliers, *La vie de Mahomed*, Londyn 1730, s. 165–168, cyt. za: L. Rustighi, *Pour une théologie politique du contemporain: la perspective de Boulainvilliers*, „Dans Dix-huitième siècle” 2016/1, s. 369–385.

²³ H. Boulanvilliers, *La vie...*, s. 169.

²⁴ E. Saïd, *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Paryż 2003, s. 15–17.

²⁵ Zob. S. Brogi, *Il cerchio delle universi. Libertinismo, spinozismo et filosofia natura in Boulanvilliers*, Florencia 1993, s. 171–182.

demonstracji i metody dowodów historycznych²⁶. Kontynuatorzy tradycji racjonalizmu wybierając drugie podejście w odniesieniu do religii i wiary przyjęli, że:

Jeśli dowodem rozumu jest pewność, nie ma potrzeby Objawienia; jeśli rozum ludzki jest przewodnikiem po rzeczywistości, boski rozum za nim podąża; Biblia to opowieść o tyranicznym Bogu, którego czyny są niezgodne z koncepcją sprawiedliwości, dobroci i mądrości Doskonałej Istoty, religia jest zamysłem politycznym i została wymyślona dla okiełznania prymitywnego i nieszczęśliwego ludu²⁷.

Bardzo popularnymi *manuscrits clandestins* były, znalezione w zasobach archiwum Bastylli, liczne kopie *Le traite sur les trois imposteurs*, znane również pod nazwą *L'Esprit de Siphosa*²⁸. Do dziś specjaliści toczą spory o czas powstania manuskryptów – określając ich pojawienie się na lata 1678–1688 oraz o autorstwo – wskazując na kilka nazwisk związanych z myślą holenderską²⁹. Traktat zawierał analizę poglądów kreatorów religii monoteistycznych: Mojżesza, Jezusa i Mahometa jako ideowych mistrzów dążących do zrealizowania materialnego celu – panowania nad światem. Manuskrypt stanowił kompilację wolnomyślicielskich źródeł i refleksji o korzeniach systemów religijnych, przeplecionych cytatami z Biblii, Nowego Testamentu, i innych świętych ksiąg opatrzonej krytycznymi komentarzami. Ideą traktatu było zobrazowanie wizji, w której od zarania dziejów religie były projektami politycznymi. Realistyczna ocena siedemnastowiecznego, klerykalnego, niepiśmiennego społeczeństwa widoczna była już w pierwszych paragrafach manuskryptu. Anonimowy libertyn, odnosząc się do elit arystokratycznych i mieszczańskich, skonstatował z dużym zniechęceniem:

Jeśli ludziom z takim trudem przychodzi łączenie idei myślenia z ideą przestrzeni (czasu), to dlatego, że nigdy nie dostrzegli przestrzeni myśli (zdobywania wiedzy i poszukiwania prawdy). Są jak ślepy względem kolorów czy głuchy względem dźwięków. Nie potrafią powiązać idei z przestrzenią, gdyż pozbawiono ich zmysłów; (...) Gdyby lud chciał zrozumieć, w jaką otchłań zepchnęła go własna ignorancja, natychmiast zrzuciłby jarzmo nikczemnych fałszywych przewodników (oszustów), lecz uświadomienie sobie obfudy dogmatu nie jest możliwe bez niezależnego myślenia³⁰.

Le traite sur les trois imposteurs był przykładem umiejętnego cytowania i interpretowania dzieł takich myślicieli jak: Lucilio Vanini'ego, François de La Mothe Le Vayera Gabriela Naudé'a, Thomasa Hobbesa czy Barucha Spinozy³¹, przy czym cechą charakterystyczną manuskryptu było doktrynalne ukierunkowanie treści na przesłanie ideowe tych dwóch ostatnich filozofów. W kontekście niniejszych rozważań interesująca jest przede wszystkim inspiracja koncepcjami B. Spinozy, bowiem dotyczy ona analizy wyznań, jako teorii służącej wywołaniu określonych postaw posłuszeństwa społeczeństwa poprzez propagowanie dogmatycznego ideału moralności. W kontekście demitologizacji religii i postrzegania jej jako doktryny politycznej omawiane

²⁶ Zob. N. Malebranche, *De la recherche de la vérité*, Paryż 1678, s. 5–27.

²⁷ N. Malebranche, *De la recherche...*, s. 25.

²⁸ J.I. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*, Oksford 2001, s. 15; J.I. Israel, *Enlightenment contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oksford 2006, s. 740–741.

²⁹ Zob. K. Szocik, „Traktat o trzech oszustach: Mojżeszu, Jezusie i Mahomecie” jako przykład radykalnej krytyki religii pozytywnych, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2013/1, s. 128.

³⁰ Anonim, *Traité des trois imposteurs*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62998q/fl.item>, dostęp: 28.04.2021 r.

³¹ O jego popularności świadczy liczba skatalogowanych egzemplarzy. Spośród ponad dwudziestu najpopularniejszych dzieł nurtu *philosophie clandestine* w latach 1680–1750 w podziemnym obiegu krążyło ponad dwieście zidentyfikowanych odpisów manuskryptu.

dzieło nawiązywało do koncepcji wyłożonej w *Traktacie politycznym*³², natomiast tropy utożsamienia monoteistycznego Boga z naturą były zbieżne z tezami zawartymi w spinozjańskiej *Etyce*³³.

4. „Mały manifest”

Innym ważnym z punktu widzenia niniejszych rozważań dziełem jest pewien niepozorny szkic literacki, który później okazał się konstytutywnym, antyreligijnym manifestem epoki. Mowa o manuskrypcie zatytułowanym *Le Philosophe*, który ukazał się w drugim obiegu ok. 1730 r., wyprzedzając o wiele dekad dojrzałe koncepcje sekularyzacji, zaproponowane przez ojców ideowych rewolucji 1789 r. takich jak: Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau czy Wolter.

Historia powstania oryginału oraz poszczególnych wersji omawianego dzieła jest intrygująca³⁴. Ustalenie autorstwa *Le Philosophe* utrudniło zamieszczenie w 1765 r. w XII tomie *Encyclopédie*³⁵ hasła pod tym samym tytułem. Podobnie bowiem, jak w przypadku wielu innych zawartych tam haseł, spowodowało to wymazanie ze zbiorowej pamięci tekstu źródłowego – świadectwa jego twórcy. Przez lata przyjmowano, że autorem *Le Philosophe* był D. Diderot (notabene większość anonimowych haseł w *Encyclopédie* wyszła spod jego pióra). Dopiero w 1823 r. Antoine Barbier odnotował, że tekst ten został opracowany na podstawie wcześniejszego manuskryptu³⁶. Szukając kolejnych tropów, sto lat później zwrócono uwagę na tekst drugiego redaktora ideowego przedsięwzięcia *Encyclopédie* – Jeana Le Rond d’Alemberta, który w 1757 r. opublikował obszernie wspomnienie poświęcone zmarłemu współautorowi tomów I–VII – *Eloge de M. Du Marsais*, pisząc:

Dla literatów los zwykle nie jest łaskawy, bo życie nie przynosi zaszczytów. Tak było też z M. Du Marsaisem. (...) Skupiając się na jego dziełach wypełniliśmy zobowiązanie wobec Filozofa, któremu odmówiono pomników za życia. (...) Dysertacja ta jest najpiękniejszym mauzoleum, jakie możemy mu ufundować, bowiem jego rękopisy pełne są śmiałych prawd, które ludzkość z rzadka zawdzięcza odwadze Mistrzów. (...) Du Marsaisa można nazwać La Fontainem filozofów (*La Fontaine des Philosophes*). (...) Wolter powiedział o nim prawdę – był jednym z tych mało znanych mędrców, którzy ignorowani przez Wielkich (katolików), podążając za Rozumem, budzili trwogę pośród Szarlatanów (hierarchów, kapłanów, służby królewskiej) panujących nad widziadłami³⁷.

³² B. Spinoza, *Traktat teologiczno-polityczny*, Warszawa 1916, s. 213–220.

³³ B. Spinoza, *Etyka w porządku geometrycznym dowiedziona*, <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/spinoza-etyka>, s. 3–23, dostęp: 17.10.2021 r.

³⁴ Tytuł nawiązuje do etymologii greckiego słowa *φιλοσοφία* oznaczającego „umiłowanie mądrości”. Pierwotna wersja *Le Philosophe* została odtworzona przez Herberta Dieckmanna, który analizował porównawczo równoległe cztery teksty: z *Encyclopédie*, tom XII (1765 r.), z *Nouvelles Liberté de penser* (1743 r.) tekst Woltera w *Les Lois de Minos* (1773 r.) oraz drugi artykuł Woltera z wydania Baudouina, który okazał się najbliższy wersji z 1743 r. Zob. H. Dieckmann, *Le Philosophe. Texts and interpretation*, Waszyngton 1948.

³⁵ *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné de sciences, des arts et des métiers*, wielkie przedsięwzięcie redakcyjne i edytorskie funkcjonujące w latach 1751–1772 (suplementy 1776–1777) kierowane przez Denisa Diderota i Jeana d’Alemberta. Wśród autorów *Encyclopédie* odnajdziemy najwybitniejszych oświeceniowych myślicieli reprezentujących sztukę, literaturę i świat akademii. Na dzieło *Encyclopédie* składało się siedemnaście tomów liczących blisko 74 tys. haseł oraz jedenaście tomów rysunków i rycin. *Encyclopédie* stała się symbolem francuskiego Oświecenia. Szeroko upowszechniając najważniejsze idee i wartości Epoki Światła była narzędziem politycznym Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

³⁶ A.A. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, t. 2, Paryż 1823.

³⁷ Zob. W. Krauss, *L’enigme du Du Marsais*, „Revue d’Histoire littéraire de la France” 1962/4, s. 514–522.

W *Eloge...* d'Alemberta znalazła się wskazówka, że późniejszy przeredagowany wariant szkicu był wersją pochodzącą z manuskryptu przypisywanego B. Fontenelle'owi zatytułowanego *Nouvelles Liberté de penser*³⁸. O ile nazwisko redaktora *Le Philosophe* z *Encyclopédie* nadal pozostawało zagadką, o tyle wersję z *Les Lois de Minos* (1773 r.) przygotował Wolter³⁹. W studium porównawczym „małego manifestu” w 1948 r. Herbert Dieckmann przypomniał, że Du Marsaisa i Woltera łączyła długoletnia znajomość, o czym napomknął sam libertyn w *Le Siècle de Louis XIV* (1751 r.), pisząc o literacie jako: „o filozofie i racjonalście żyjącym w ukryciu”⁴⁰. Wolter w *Les Lois de Minos* w krótkim wprowadzeniu do *Le Philosophe* nadmienił też: „Rzecz ta znana jest od dawna i zachowała się w rękopisach wszystkich zainteresowanych: pochodzi z 1730”⁴¹. Wskazał także, że „autor to znany lingwista Du Marsais”⁴². Tymi tropami, w szczególności analizą porównawczą czterech wersji *Le Philosophe*, ustalono, że rzeczywiście podziemnym autorem „małego manifestu antyreligijnego radykalnego oświecenia” był niezwiązany ze światem polityki, lecz literatury filolog Du Marsais – twórca najważniejszych XVIII-wiecznych rozpraw językoznawczych i większości definicji literackich w tomach od I do VII *Encyclopédie*⁴³.

5. „Idzie nocą trzymając pochodnię”⁴⁴

Le Philosophe nie zawierał zwartego systemu doktrynalnego, lecz pośrednio wskazywał na wzór postaw ideowych, które staną się rozpoznawalne w nadchodzącej epoce, a odzęgających się od religii wobec tych, „którzy zdołali uwolnić się od moralizatorskich przesądów religii”⁴⁵. Na pierwszy plan w szkicu wysunięte zostało zagadnienie poszukiwania prawdy i odkrywania praw rządzących naturą:

Chociaż ważne jest poznanie prawdy, niewielu jest to dane, jedni nie są zdolni do jej poszukiwania, inni nie chcą podejmować tego trudu. Nic więc dziwnego, że świat przepełniony jest ideami, pustymi i śmiesznymi, prowadzącymi do ignorancji źródła fałszywych wyobrażeń o Bogu i Duchu; (...) Zwycięza tradycja – od narodzin zadawała nas przesady, a w sprawach najistotniejszych pytamy tych, którzy interesownie im zawierzyli i zaciekle ich bronią z obawy przed samounicestwieniem⁴⁶.

Między wersjami przebiegała się pesymistyczna obserwacja, że poszukiwanie prawdy jest przywilejem i wyjątkiem, bowiem przeciętnego zjadacza chleba zadowala życie

³⁸ B. Fontenelle, *Nouvelles Liberté de penser*, Amsterdam 1743.

³⁹ N. Cronk, *Voltaire éditeur du Philosophe de Du Marsais*, w: O. Bloch (red.), *Voltaire et les manuscrits philosophiques clandestins*, Paryż 2008, s. 178; Wolter, *Les Lois de Minos*, Genewa 1773.

⁴⁰ Wolter, *Le Siècle de Louis XIV*, Paryż 2005, s. 1151, cyt. za: D. Pichová, *Du Marsaisistiv „Filozof”*, „Pro-Fil. An Internet Journal of Philosophy” 2013/1, s. 2–6.

⁴¹ Wolter, *Les Lois...*, s. 264.

⁴² Wolter, *Les Lois...*, s. 264.

⁴³ Du Marsais to pseudonim używany przez Césara Chesneau (1676–1756). Najnowsze badania dowodzą, że pierwsze napisane w podziemiu antyreligijne eseje filozoficzne Du Marsaisa pojawiły się przed 1720 r. Krytykował w nich dogmaty wiary, podkreślał rolę rozumu i badań empirycznych. Po latach analiz specjaliści potwierdzili, że Du Marsais był autorem: *Le Philosophe* i przypisuje mu się manuskrypt *Les Réflexions sur l'existence de l'âme et sur l'existence de Dieu*. Do dziś zachowało się osiem rękopisów *Le Philosophe*: sześć egzemplarzy w archiwach we Francji, jeden w bibliotece starodruków Uniwersytetu Leiden oraz jeden manuskrypt w Bibliotece Narodowej w Warszawie (sygn. Warszawa-B.N. II 3697), gdzie trafił w 1934 r. ze zbiorów sanktpetersburskich (FR Q III 15). Zob. dane katalogowe dzieła dostępne na stronie internetowej: <http://philosophie-clandestine.huma-num.fr/ms/144>, dostęp: 17.10.2021 r.

⁴⁴ „Idzie nocą trzymając pochodnię” (w wersji z 1743 r.), „Przystanął w mroku trzymając pochodnię – zanim zrobi krok” (w wersji z 1730 r.). Zob. Du Marsais, *Le Philosophe*, w: *Nouvelles Liberté de penser*, Amsterdam 1743, s. 176, <https://encyclopedia.uchicago.edu/node/153>, dostęp: 28.04.2021 r.

⁴⁵ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 173.

⁴⁶ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 177–178.

toczące się w zgodzie z powszechnie przyjętymi zasadami i tradycjami. Konformistyczna postawa pozwalała uniknąć problemów z aparatem państwa i Kościoła, nie wiązała się też z ostracyzmem środowiskowo-społecznym. Oczywiście powyższe rozważania rzucały ponure światło na dominujący światopogląd osiemnastowiecznych Francuzów, z drugiej jednak strony, esej ujawniał emancypacyjne potrzeby i wolnościowe oczekiwania rodzącej się epoki: „Natura silniejsza jest od chimery i wydaje się zazdrosna o swoje prawa; często rwie się z łańcuchów, w których ślepy przesąd chce ją zatrzymać”⁴⁷.

W rozważaniach o prawdzie Du Marsais posłużył się libertyńską metaforą na miarę obyczajowości epoki. Przywołując żywe skojarzenia czytelników wywołał efekt bezpośredniej dekonstrukcji: „Dla filozofa prawda nie jest kochanką, która deprawowałaby jego wyobraźnię; (filozof) zadawała się nią, gdy może ją oswoić. (...) Nieskazitelność polega na tym, że nie znajdując uzasadnienia i satysfakcji potrafi to przyjąć i się jej wyrzec”⁴⁸.

„Mały manifest” odnotował ponadto odrębność erudytów, libertynów ducha (*libertinage érudit, d'esprit*), czyli myślicieli związanych często z instytucjami Akademii Francuskiej i światem nauki, od przedstawicieli modnego wówczas zjawiska na niwie literackiej i teatralnej – libertynizmu obyczajowego (*libertinage de mœurs*) lansującego atmosferę rozwiązłości i rozpusty, krytykując przy tym wprost niemoralność części francuskich elit:

Dumni, że wyzbyli się przesądów w sprawach religii, traktują innych z pogardą jak słabeuszy, strasząc konsekwencjami (...), że nie będą chodzić po nowych stronach życia, lecz będą gasnąć pod jarzmem przesądów i klisz (...) ale tam, gdzie króluje namiętność i zło (...) wszystko, przeciwko czemu sprawiedliwość musi użyć swojego miecza, związane jest z ogniem temperamentów, albo nieoświeconym umysłem. (...) Namiętności *filozofa* mogą go prowadzić do przyjemności, ale nigdy do zbrodni, gdyż rozum nie prowadzi do anarchii i rozpusty⁴⁹.

Ludzkie słabości i kunktatorskie postawy zestawione zostały z religijnym zakłamaniem:

Ten jest sprawiedliwy, kto niewierny jest Bogu (...) dobro i zło są wymienne, a ich odwieczna walka wykształciła nawyk poświęcenia cnoty za występki; (...) Tak często jesteście wiarołomni wobec Boga, iż niepostrzeżenie stajemy się takimi wobec ludzi. (...) Dogmaty oferują czas – odpuszczenie grzechów, uniknięcie kary i nagrodę po śmierci: Nie zmieniają się nawet Ci, którzy wierzą w ogień piekielny⁵⁰.

Jak widać, tajni filozofowie zdawali sobie sprawę z tego, że uwalnianie Francuzów od nieszlachetnej obyczajowości oraz spod fałszu religijnych dogmatów nie będzie procesem łatwym, bowiem: „szalbirze dobrze to zrozumieli i aby zapobiec nieuchronnym skutkom (takiego myślenia) stworzyli monstrum niegodnych myśli (indeks ksiąg zakazanych)”⁵¹. Dostrzeżeniu potrzeby transformacji świadomościowej nieprzypadkowo towarzyszy paralela przeniesienia myślenia indywidualnego na zbiorowość i wspólnotę poprzez symboliczną walkę o „rząd dusz”, która nie będzie możliwa bez uwolnienia niezależnego myślenia: „Jeśli jedynie prosta myśl jest tym światłem, za którym człowiek winien podążać, a lud nie jest wystarczająco zdolny do takiego myślenia, to ci, którzy

⁴⁷ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 186.

⁴⁸ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 181–182.

⁴⁹ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 195–201.

⁵⁰ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 190–191.

⁵¹ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 198.

starają się go oświecić, powinni podjąć trud wyprowadzania go [ludu – dop. A.B.] z błędnego interpretowania przesądów⁵².

Na wyzwanie emancypacji myśli, suflowane przez libertynów ducha, odpowiedziało pokolenie encyklopedystów, wpisując dualistyczną wizję świata (materialnego i niematerialnego) w postulaty epoki rewolucji. Potrzebę ziemskiej egzystencji wysunięto na pierwszy plan, natomiast wymiar duchowy zredukowano do minimum odrywając go od doczesności. Tym samym, przyznano rację tajnym filozofom, którzy pisali, że: „Zdrowy rozsądek podpowiada, iż Bóg nie jest ani gniewem, ani zawiścią, a sprawiedliwość i miłosierdzie to jego fałszywe atrybuty; i to, że Prorocy oraz Apostołowie o tym mówili, nie ujawnia człowiekowi ani jego natury, ani istoty⁵³”.

6. Przestrzeń pamięci

Wizja człowieka nowej ery – niewierzącego wolnomyśliciela wykreowana w „małym manifestie” i na kartach innych manuskryptów tajnego obiegu, określiła cechy moralne oraz postulowany kształt relacji społecznych i ustrojowych. Natomiast znajdujący się w kontrze do *Le Philosophe* model zespolenia tronu i ołtarza stał się pretekstem do uzasadniania przestrzegania doktryny nietolerancji religijnej jako powinności nowej, porewolucyjnej władzy politycznej. Przełom dokonał się podczas rewolucji 1789 r., kiedy to, w opozycji do ancien régime’u, libertyńskie idee zostały przekute w działania polityczne i legislacyjne porywając rzesze opozycjonistów monarchii i Kościoła katolickiego do dokonania rewolucji dogmatycznej.

Idee zapisane w „małym manifestie” wkomponowały się w formujące się przekonania, stając się inspiracją dla wielkich myślicieli francuskiego Oświecenia i przynosząc Francji w epoce rewolucji państwowy ateizm. To wówczas część rewolucjonistów propagujących kult rozumu rozpoczęła prześladowania religii, instytucji kościelnych, duchownych i wiernych doprowadzając do jednego z najtragiczniejszych epizodów wojny domowej, czyli do powstania w Wandei⁵⁴. W konsekwencji tych wydarzeń kolejne stulecie dla Francji stało się areną walki dwóch wizji państwa. Z jednej strony, czerpiących z kontrrewolucyjnych doktryn katolików, pamiętających traumę prześladowań pod rządami terroru i darzących resentymentem ancien régime’ową monarchię, z drugiej strony, wyznawców *esprit révolutionnaire* walczących o laicki model społeczny i instytucjonalny. Oświeceniowa radykalna koncepcja laickości zapisana na kartach *manuscripts philosophiques clandestins* przeszła próbę czasu. Została zapisana w Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r. (nawet pomimo to, że zawierała odniesienia do Istoty Najwyższej) oraz w Konstytucji cywilnej kleru z 1790 r. Następnie, przenikając do obyczajowości społeczeństwa epoki porewolucyjnej, osiągnęła rozstrzygający kształt w ustawie z 1905 r. o rozdziale kościołów i państwa⁵⁵. Ostatecznie została potwierdzona w preambule do Konstytucji z 1958 r. zawierającej deklarację, że Francja jest republiką świecką⁵⁶.

Współczesne badania nad tajnymi manuskryptami filozoficznymi ukazały w nowym świetle ewolucję antyreligijnej, radykalnej myśli oświeceniowej. Zobrazowały także

⁵² Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 191.

⁵³ Du Marsais, *Le Philosophe*, s. 192.

⁵⁴ A. Budzanowska, T. Pietrzykowski, *Wokół procesu Dreyfusa. Jednostka – ideologia – polityka*, Kraków 2020, s. 159–162.

⁵⁵ Loi de séparation des Églises et de l’État z 9.12.1905 r. (Journal Officiel de la République Française, nr 336 z 11.12.1905 r. ze zm.)

⁵⁶ Konstytucja Republiki Francuskiej z 4.10.1958 r. (Journal Officiel de la République Française, nr 234 z 5.10.1958 r. ze zm.)

amplitudy ówczesnych debat ideowych toczonych w innych krajach m.in.: w Anglii, Szwajcarii, Niderlandach czy krajach niemieckich. Widoczna stała się interesująca interpretacja zagranicznych dzieł w obcym kulturowo kontekście francuskim, a nałożenie owego kontekstu dało świeże spojrzenie na recepcję historyczno-polityczną ideowego dziedzictwa epoki w przestrzeni europejskiej, w tym na radykalizm koncepcji francuskich wolnomyślicieli. Dostrzegalna stała się panorama oddziaływań idei na ówczesne społeczeństwo, ich wzajemne przenikanie i różnorodny odbiór w przestrzeni publicznej. Legitymizacja teorii podziemnych filozofów, kryjących się przed czujnym okiem cenzury, następowała po pojawieniu się manuskryptu w przestrzeni publicznej i wiązała się z komentarzami lub nawiązaniem do tekstu źródłowego przez innych wolnomyślicieli. W tym sensie recepcja libertyńskiej literatury potajemnej stanowiła jeden z istotnych katalizatorów radykalnych zmian politycznych i światopoglądowych w oświeceniowej Francji, bowiem autorzy podziemi byli nie tylko świadkami, ale także bezpośrednimi uczestnikami tych zjawisk.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt działalności tajnych filozofów. Mianowicie intencjonalnie utrwaliли oni procesy będące zwiastunem zjawisk, które amerykański historyk idei Eryk Voegelin dwieście lat później określił mianem gnozy politycznej⁵⁷. Ideowe kampanie podziemnych myślicieli antycypujące koncepcje poznania świata doczesnego w oderwaniu od duchowości, przerodziły się w manifesty o charakterze politycznym, a być może wręcz zainspirowały działania polityczne zmierzające do ustanowienia laickiej, agnostycznej rzeczywistości, kwestionującej w sferze publicznej rozważania na temat istnienia Boga, nieśmiertelnej duszy itd. Narzędziem wyzwania z katolickiego gorsetu tradycji, obyczajów, dogmatycznych norm rządzących francuskim osiemnastowiecznym, monarchicznym państwem były dojrzałe doktryny encyklopedystów, a w praktyce politycznej przejawiało się to w czasie rewolucji z 1789 r. W kontekście następstw Wielkiej Rewolucji Francuskiej nierozwikłanym problemem jest kwestia, w jakim stopniu potajemni filozofowie, potępiając wiarę w imię rozumu, przyczynili się do eliminacji religii ze sfery publicznej. Czy przypadkiem postrzeganie przez nich religii jako projektu politycznego nie doprowadziło do radykalizowania francuskiej myśli na tyle silnie, by w przededniu transformacji ustrojowej 1789 r. zespolić ideologicznie oszustwo kultu z monarchą? Treść tajnych manuskryptów jest świadectwem sposobu, w jaki oświeceniowi ojcowie rewolucji przyjęli doktrynę nietolerancji religijnej traktowanej jako powinność polityczna nowej władzy⁵⁸. Można zatem stwierdzić, że podziemi filozofowie, nieświadomie w roli prekursorów rewolucjonistów, zanegowali tolerancję religijną dla kolejnych pokoleń Francuzów, mimo że im samym jej odmówiono.

From *Theophrastus Redivivus* to Du Marsais. Origins of Secularization in the Underground Philosophy of Radical Enlightenment in France

Abstract: The article describes the sources of anti-religious conceptions in French philosophical literature of Radical Enlightenment, based on secret symbolic manuscripts: *Theophrastus Redivivus*, *Le Militaire philosophe*, *Lettre d'Hypocrate à Damagatte*, *La vie de Mahomed*, *Le traite sur les trois imposteurs*, *La Moysade* and *Le Philosophe*, and aims to explore the radical approach to religion and faith of the following little-known French libertine thinkers, who

⁵⁷ Zob. E. Voegelin, *Nowa nauka polityki*, Warszawa 1992.

⁵⁸ Zob. J. Habermas, *Between naturalism and Religion: The Challenge of Democracy*, Paryż 2008.

were representatives of the so-called *philosophie clandestine*: B. Fontenelle, N. Malebranche, Y. de Vallone, Delaube, R. Challe, H. de Boulainvilliers. Discoveries related to French underground philosophical manuscripts attract the interest of researchers, changing the ideological picture of the Enlightenment. As it appears, underground thinkers – through the scope and radicalism of their ideas – made a so far unrecognized contribution to the not-so-distant age of encyclopaedism and the French Revolution. The libertine theories born in reaction to monarchical and clerical absolutism conceal contextual political and anti-Christian explicitness. Therefore, analyses of the approach to religion and faith expressed in underground philosophical texts allow us to classify them as anti-systemic. Undoubtedly, a great number of observations and recommendations of the secret philosophers was related to the search for understanding the entirety of human religiosity or to the need to articulate the universality of natural religion. However, French ideological continuators of the underground amateur philosophers, including eighteenth-century academics and encyclopaedists who referred to the underground anti-religious impulse, did not postulate introducing broadly-understood religious tolerance; on the contrary, they formulated theories that enabled the gradual removal of religiosity from the public sphere (*laïcité*). The article presents the idea of secularism in the radical underground Enlightenment movement and refers to the delayed consequences of said phenomenon, when this idea, considered politically dangerous, reappeared in political debates in the second half of the 19th century, and eventually became *la loi fondatrice* of the republican France under the 1905 law.

Keywords: manuscrits philosophiques clandestins, philosophie clandestine, libertinism, French Radical Enlightenment, secularism

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Barbier, A.A. (1823). *Dictionnaire des ouvrages anonymes* (vol. II). Paryż: Barrois l'Ainé.
- Benitez, M. (1996). *La Face cachée des Lumières: recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*. Paryż-Oksford.
- Benitez, M. (2003). *La cara oculta de las luces investigaciones sobre los manuscritos filosóficos clandestinos de los siglos XVII y XVIII*. Walencja.
- Bloch, O. (1971). *La Philosophie de Gassendi*. La Haye.
- Bloch, O. (1993). *Textes rassemblés, présentés et commentés. Libres pensée et littérature clandestine*. Paryż-Oksford: Universitas/Voltaire Foundation.
- Bloch, O. (2008). *Voltaire et les manuscrits philosophiques clandestins*. Paryż-Oksford: Universitas/Voltaire Foundation.
- Boulainvilliers, H. (1730). *La vie de Mahomed*. Londyn.
- Boulainvilliers, H. (1753). *Lettre d'Hypocrate à Damagatte*. Londyn.
- Broggi, S. (1993). *Il Cerchio dell'universo. Libertinismo, spinozismo e filosofia natura w Boulainvilliers*. Florencia: Olschki.
- Budzanowska A., Pietrzykowski T. (2020). *Wokół procesu Dreyfusa. Jednostka – ideologia - polityka*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Canziani, G., Paganini, G. (1981-1982). *Theophrastus Redivivus*. Florencia.
- Cronk, N. (2008). Voltaire éditeur du Philosophe de Du Marais. In O. Bloch (ed.), *Voltaire et les manuscrits philosophiques clandestins*. Paryż: PUF.
- Deloffre, F., Moureau F. (2000). Difficultés sur la religion chretienne. In *Coll.: Textes littéraires français*. Genewa: Droz.
- Dieckmann, H. (1948). *Le Philosophe. texts and interpretation*. Waszyngton: Washington University Press.
- de Fontenelle, B. (1743). *Nouvelles Liberté de penser*. Amsterdam.
- de Fontenelle, B. (2005). Traité de la liberté de l'âme. In *Traité de la liberté: Des miracles et Des oracles*. A. Niderst (ed.). Paryż-Oksford:

Universitas/FoundationVoltaire.

- Habermas, J. (2008). *Between naturalism and Religion: The Challenge of Democracy*. Paryż: Gallimard.
- Israel, J.I. (2001). *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*. Oksford: Oksford University Press.
- Israel, J.I. (2006). *Enlightenment contested: Philosophy, modernity, and the emancipation of man, 1670-1752*. Oksford: Oxford University Press.
- Koselleck, R. (2012). *Warstwy czasu: Studia z metahistorii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Krauss, W. (1962). L'enigme du Du Marais. *Revue d'Histoire litteraire de la France* 62, 514-522.
- Labrousse, E. (1984). O' Higgins (J.) Yves de Vallon – the making of an esprit-fort. *Archives de sciences sociales des religions* 57, 261-262.
- Lanson, G. (1912). Questions diversessur l'histoire de l'esprit philosophique en France avant 1750. *RHLF XIX*, 293-317.
- Löwith, K. (2002). *Historia powszechna i dzieje zbawienia: Teologiczne przesłanki filozofii dziejów*. Kęty: Antyk.
- Malebranche, N. (1678). *De la recherche de la vérité* (4th ed.). Paryż: A. Plarald.
- McKenna, A. (1996). Bilan et perspectives des recherches. XVIIe siècle. *Les manuscrits philosophiques clandestins de l'Age Classique* 192, 523-535.
- O'Higgings, J. (1982). *Yves de Vallon – the making of an esprit-fort*. *International archives of the history of the ideas* 97, 306-310.
- Paganini, G., Jacob, M.C., Laursen J.Ch. (2019). *Clandestine Philosophie. New Studies on Subversive Manuscripts in Early Modern Europe. 1620-1823*. Toronto: University of Toronto Press.
- Roger, J. (1963). *Les Sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle*. Paryż.
- Said, E. (2003). *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*. Paryż: Seuil.
- Skrzypek, M. (1966). L'athéisme de Meslier. *Euhemer* 5, 45-54.
- Skrzypek, M. (1982). La diffusion clandestine du matérialisme francais dans les

- Lumières polonaises. In O. Bloch (ed.), *Le Matérialisme du XVIIIème siècle et la littérature clandestine*. Paryż.
- Skrzypek, M. (1989). *Oświecenie francuskie a początki religioznawstwa*. Warszawa.
- Spink, J.S. (1960). *French Free-thought from Gassendi to Voltaire*. Londyn.
- Spinoza, B. (1916). *Traktat teologiczno-polityczny*. Warszawa.
- Szocik, K. (2013). *Traktat o trzech oszustach: Mojżeszu, Jezusie i Mahomecie jako przykład radykalnej krytyki religii pozytywnych. Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria 1*, 128.
- Torrey, N.L. (1938). *The spirit of the Voltaire*. Nowy Jork.
- Voegelin, E. (1992). *Nowa nauka polityki*. Warszawa: Aletheia.
- Voltaire. (1773). *Les Lois de Minos*. Genewa.
- Voltaire. (2005). *Le Siècle de Louis XIV*. LGF: Paryż.
- Wade, I.O. (1938). *The Clandestine Organisation and Diffusion of Philosophic Ideas in France from 1700 to 1750*. Princeton.